



## ग्रंथालय – चळवळ व विकास

प्रा. अशोक आकाराम पाटील

ग्रंथपाल,

श्री शिव-शाहू महाविद्यालय सरूड

### सारांश:

ग्रंथालयाचे अस्तित्व प्राचीन काळापासून असले, तरी ग्रंथालय-चळवळ मात्र आधुनिक काळातील आहे. ग्रंथालय हे सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य घटक होय. त्यादृष्टीने व्यक्तीच्या जीवनात ग्रंथालयाला महत्त्वाचे स्थान असून ग्रंथालय सेवा मोफत मिळणे हा व्यक्तीचा हक्क व राष्ट्राची जबाबदारी होय. ग्रंथालय विषयक हा दृष्टिकोन इंग्लंड अमेरिका यांसारख्या प्रगत राष्ट्रांत मान्य झाला व ग्रंथालय – चळवळीचे मूळ तेथे रुजले गेले. सार्वजनिक मोफत ग्रंथालये म्हणजे ह्या चळवळींचेच मूर्त स्वरूप होय.

सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना करणे, ग्रंथ, सेवक व वाचक या घटकांत सुसंवाद राखून ग्रंथालये समृद्ध करणे, त्यांना चिरस्थायी स्वरूप प्राप्त करून देणे इ. ग्रंथालय – चळवळींची उद्दिष्टे होत. त्यादृष्टीने व्यक्ती, ग्रंथालय संघासारख्या खाजगी संस्था व शासकीय संस्था यांनी केलेल्या कार्याचा इतिहास म्हणजेच ग्रंथालय – चळवळीचा इतिहास होय.

### प्रस्तावना:

इंग्लंडमध्ये एफ. ए. एबर्ट व एडवर्डझ यांच्या प्रयत्नांमुळे १८५० मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय विषयक पहिला कायदा मंजूर झाला. या कायद्यान्वये जनतेकडून कर वसूल करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत ग्रंथालये स्थापन करण्यात आली व सर्वांना मोफत ग्रंथालय सेवा मिळू लागली. १९१९ च्या कायद्याने काउन्टी कौन्सिले स्थापन झाली. १९६४ मध्ये पब्लिक लायब्ररीज अँड म्युझियम्स अँक्ट मंजूर झाला. या कायद्यान्वये सार्वजनिक ग्रंथालयांची व्यवस्था ही राष्ट्राची जबाबदारी होय, हे तत्त्व मान्य करण्यात आले आणि त्यासाठी आवश्यकतो कर घेण्याची तरतूद करण्यात आली.

याकायद्याप्रमाणे ४२,८६८ ग्रंथालये सुरू करण्यात आली. १८७७ मध्ये स्थापन झालेल्या ब्रिटिश ग्रंथालय संघाने ग्रंथालयाची स्थापना, ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण, आंतर ग्रंथालयीन देवघेव आणि ग्रंथालय- परिषदा यामार्गानी ग्रंथालय – चळवळीस मोठा हातभार लावला.

अमेरिकेत १८४८ मध्ये मॅसॅचूसेट्स येथे पहिला ग्रंथालय – कायदा मंजूर झाला व त्यानुसार बॉस्टन येथे सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करण्यात आली. अमेरिकेतील ग्रंथालय – कायद्याचे स्वरूप द्विविध आहे. फेडरल कायद्यान्वये वॉशिंग्टनची लायब्ररी ऑफ काँग्रेस, कोलंबिया जिल्ह्यातील ग्रंथालये व मध्यवर्ती सरकारच्या कक्षेतील ग्रंथालये यांची व्यवस्था पाहिली जाते. इतर राज्यांतून स्वतंत्र कायदे आहेत. १८७६ मध्ये अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन या ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली व त्यासंघाच्याद्वारा कटर, पूल, देम, मेलव्हिलड्यूई यांनी ग्रंथालय – चळवळीस मोठी चालना दिली. अन्य पाश्चात्य देशांतही सार्वजनिक ग्रंथालय – चळवळीने विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मोफत ग्रंथालय सेवेचे ध्येय साध्य केले आहे.

**उद्देश:** ग्रंथालय – चळवळ व विकास अभ्यास करणे.

### **भारतातील ग्रंथालय – चळवळ:**

भारतातील ग्रंथालय – चळवळीचा प्रारंभ बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाडयांनी आपल्या संस्थानात केलेल्या योजनाबद्ध अशा मध्यवर्ती तसेच जिल्हावार, तालुकावार व ग्रामवार ग्रंथालयांच्या स्थापनेने झाला. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात चळवळीचे हे पहिले पाऊल पडले. तत्पूर्वी मुंबई सरकारने १८०८ मध्ये केलेली ग्रंथालयांच्या नोंदींची तरतूद, एकोणिसाव्या शतकात भारतातील प्रमुख शहरी स्थापन झालेल्याने टिव्ह जनरल लायब्ररीज, १८६७ मध्ये मंजूर झालेला प्रेस अँड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स अँक्ट, इंपीरियल लायब्ररीची स्थापना (१९१२) इ. गोष्टी ग्रंथालय – चळवळीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. बडोदे संस्थानात सरकारच्या उत्तेजनाने श्री. अमीन यांनी मित्र मंडळ (१९०६) ही संस्था स्थापन करून सु. २४८ ग्रंथालयांची स्थापना केली.

**प्रा. अशोक आकाराम पाटील**

१९२४ मध्ये ग्रंथालय संघाचे बडोदे येथे कार्य सुरू झाले व ग्रंथालय शास्त्राच्या शिक्षणाची भारतात प्रथमच सोय झाली.

बडोदे संस्थानात सुरू झालेल्या ग्रंथालय –चळवळीचे पडसाद इतरत्रही उमटले व त्या त्या प्रदेशाच्या शैक्षणिक गरजा आणि प्रगती यांनुसार ग्रंथालय – चळवळीची पावले पुढे पडत गेली. विशेषतः मद्रास, बंगाल, पंजाब व मुंबई या प्रांतांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रंथालयाच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती केली. ग्रंथालयीन कार्यकर्त्यांच्या बरोबरच समाजसेवक, राजकीय नेते व देणगीदार यांचे पाठबळ ग्रंथालय – चळवळीला लाभले.

मद्रास प्रांतात १९२८ मध्ये ग्रंथालय संघ स्थापन झाला. भाषणे, प्रचारदौरे, विद्यार्थ्यांना आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांना उपयुक्त ठरेल असे सूचि कार्य इ. मार्गांनी ग्रंथालय – चळवळ वाढविण्याचे कार्य या संघाने केले. १९२९ मध्ये या संघाने ग्रंथपालनाचा वर्ग सुरू केला. या संघाशी निगडित असलेले डॉ. रंगनाथ हे आधुनिक भारतीय ग्रंथालय – चळवळीचे अध्वर्यू होत. त्यांनी ग्रंथालयशास्त्र विषयक विपुल लेखनही केले आहे. १९४८ मध्ये मंजूर झालेला कायदा, निरनिराळ्या विद्यापीठांनी सुरू केलेले ग्रंथालयशास्त्राचे अभ्यासक्रम इ. कारणांनी ग्रंथालय – चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

महाराष्ट्रात ग्रंथालय संघटनेची सुरुवात १९२१ साली झाली. द. वा. जोशी यांच्या परिश्रमाने महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालय परिषद भरली व तीतून महाराष्ट्रीय वाचनालय संघाची स्थापना झाली. या संघास डॉ. बाबासाहेब जयकर, न. चि. केळकर आदी नेत्यांचे सहकार्य लाभले होते. पुणे येथे २५ नोव्हेंबर १९३५ रोजी पुणे ग्रंथालय संघ स्थापन झाला. ग्रंथालय शास्त्राचा मराठी भाषेतून वर्ग चालवून मातृभाषा माध्यमाचा पुरस्कार पहिल्यांदा या वर्गाने केला. यांशिवाय मुंबई ग्रंथालय संघ (१९४२), मराठी ग्रंथालय संघ (१९४४), कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघ (१९४६) हे संघ महाराष्ट्रात कार्यकरीत होते.

बाळासाहेब खेर यांच्या प्रेरणेने मुंबई सरकारने नेमलेल्या फैजी समितीचा सार्वजनिक पुस्तकालयांच्याविकासासंबंधीचा अहवाल १९४० मध्ये प्रसिद्ध झाला. तत्पूर्वी रा. ब. सी. के. बोले यांनी बाँम्बे पब्लिक लायब्ररीज बिल कायदे कौन्सिलात १९३६ मध्ये आणले होते. पण ते मंजूर होऊ शकले नाही. फैजी समितीच्या शिफारशी नुसार १९४७ मध्ये मध्यवर्ती, प्रादेशिक, जिल्हा आणि तालुका वाचनालयांची रीतसर उभारणी सुरू झाली. सरकारी मान्यतेनुसार ग्रंथालय संघाची संघटना उभी करणे, हे ही ग्रंथालय – चळवळीचे एक मुख्य सूत्र होते. याला अनुसरून १३ मे १९४९ रोजी महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली. ग्रंथपालनाला वाहिलेले साहित्य सहकार हे मासिक, ग्रंथालय परिषदा, ग्रंथपालन वर्ग, ग्रंथपालन शिबिरे, शालेय ग्रंथालय योजनाही या संघाच्या कार्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये होत. या शिवाय मुंबई ग्रंथालय संघ (१९४२), विदर्भ ग्रंथालय संघ (१९४५), मराठवाडा ग्रंथालय संघ (१९५९) हे तीन ग्रंथालय संघ आपापल्या विभागात ग्रंथालय – चळवळीस हातभार लावत होते.

महाराष्ट्र राज्याची १९६० मध्ये स्थापना झाल्यानंतर १९६२ मध्ये महाराष्ट्रातील विभाग ग्रंथालय संघांनी परस्परांत सहकार्य वाढावे आणि सर्व राज्याचे प्रतिनिधीत्व करू शकेल अशी संघटना निर्माण करावी, याउद्देशाने महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाची स्थापना केली असून ग्रंथालय – चळवळ जनताभिमुख करण्याचे महत्त्वाचे कार्य ह्या संघटनेने चालविले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील बहुतेक राज्यांत ग्रंथालय संघांची स्थापना झाली असून शासनातर्फे ही ग्रंथालय – चळवळीला हातभार लागत आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या सद्यःपरिस्थितीची पाहणी करणे, भारतीय ग्रंथालयांची सुसूत्र साखळी निर्माण करण्याची योजना आखणे, शिक्षण आणि ग्रंथालय यांचे सहकार्य वाढविणे इ. कार्यासाठी भारत सरकारने डॉ. के. पी. सिन्हा यांच्या अध्यक्षते खाली १९५६ मध्ये एक समिती स्थापन केली. या समितीचा अहवाल महत्त्वपूर्ण असून त्यात ग्रंथालयाची विविध कार्ये, ग्रंथालय – सहकार्य, सेवकांचे शिक्षण, सामाजिक

शिक्षणाच्या दृष्टीने ग्रंथालयाचे कार्य, ग्रंथालयाचे प्रशासन व अर्थव्यवस्था इ. विषयांवर मार्गदर्शन केलेले आहे. ग्रंथालय – चळवळीच्या दृष्टीने हे पुढचे महत्त्वाचे पाऊल होय.

भारत सरकारने ज्या पंचवार्षिक योजना आखल्या, त्यांमधूनही ग्रंथालय चळवळीचे पाऊल पुढेच पडत गेले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सर्व राज्यांतून सार्वजनिक ग्रंथालय पद्धती अस्तित्वात यावी, अशी तरतूद करण्यात आली होती. परंतु आसाम, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश, पंजाब, राज्यस्थान आणि गुजरात याराज्यांतच केवळ मध्यवर्ती ग्रंथालये व सु. शंभर जिल्हा ग्रंथालये अस्तित्वात येऊ शकली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत आणखी ३२० जिल्हा ग्रंथालये व उरलेली राज्य ग्रंथालये स्थापन करण्याची योजना करण्यात आली. परंतु ग्रंथालय वाढीसाठी मध्यवर्ती सरकारने देऊ केलेली रक्कम खर्च होऊ शकली नाही. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत सुव्यवस्थित ग्रंथालय योजना हे शिक्षण व्यवस्थेचे एक अंग होय हे मान्य करण्यात आले असून, त्याप्रमाणे आर्थिक तरतूद करण्यात आली आहे. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रंथालयाबाबत करावयाच्या उपक्रमांचा सर्वांगीण विचार व्हावा, म्हणून नियोजन आयोगाने भारतातील तज्ञ ग्रंथपालांची एक समिती नियुक्ती केली होती. समितीने शिफारस केलेल्या पंचवीस वर्षांच्या ग्रंथालय प्रगतीच्या आराखड्याचे सर्वत्र स्वागत झाले, पण ह्याबाबत कार्यवाही होऊ शकली नाही. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळातही ग्रंथालय विकासाचा विचार करण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली होती.

### ग्रंथालय – सहकार :

ज्ञान विज्ञानाची प्रचंड वाढ व त्यांविषयीचे साहित्य संशोधनासाठी उपलब्ध करून देण्याची सातत्याची निकड्यांमुळे ग्रंथालय क्षेत्रात सहकाराची गरज निर्माण झाली. नजीकच्या दोन ग्रंथालयांतच नव्हे, तर प्रांतांतील देशातील व आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालयांतही परस्पर देवाण घेवाण व सहकार्याची आवश्यकता असल्यामुळे हे करणाऱ्या संघटना निर्माण झाल्या. ज्ञान साहित्याची आंतर – ग्रंथालयीन देवघेव, सामूहिक ग्रंथ खरेदी, वर्गीकरण – सूचि लेखनादी तांत्रिक बाबतीत सहकार्य, अंधांकरिता सोयी, मोफत वा सवलतीची टपाल वाहतूक इ. सहकार्याच्या काही बाबी होत. उपलब्ध प्रा. अशोक आकाराम पाटील

ग्रंथसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग हे ग्रंथालय – सहकाराचे साध्य होय व त्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थापन झाल्या आहेत. त्यांपैकी काही ख्यातनाम संस्थांचीमाहिती अशी :

(१) इंटरनॅशनल फेडरेशन फॉर डॉक्युमेंटेशन (१८९५).

(२) इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ लायब्ररी असोसिएशन्स (१९२७).

(३) युनेस्को ग्रंथालय विभाग (१९४६).

(४) फार्मिंग्टन प्लॅन (१९४८): कार्नेगी कॉर्पोरेशनच्या विद्यमाने अमेरिकेतील ग्रंथालयांत सहकार्य साधणारी संस्था.

(५) स्कॅंडिनेव्हियन प्लॅन (१९५६): डेन्मार्क, नॉर्वे, स्वीडन, फिनलंड या देशांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली सहकार योजना.

### सारांश:

१९५६ पासून स्वायत्ततेने काम करित असलेल्या विद्यापीठ अनुदान मंडळाने भारतातील विद्यापीठीय ग्रंथालयांच्यावाढीस महत्त्वाचा हातभार लावला आहे. विद्यापीठ ग्रंथालयांचीसर्वांगीण प्रगती व्हावी या हेतुने विद्यापीठ अनुदान मंडळाने १९५७ मध्ये डॉ. एस्. आर्. रंगनाथन्यांच्या अध्यक्षते खाली एक समिती नेमली होती. यासमितीने तयार केलेला अहवाल विद्यापीठ ग्रंथालयांच्याप्रगतीस पोषक ठरला आहे.

देशांतील नागरिकांना ग्रंथालय सेवा उपलब्ध करून देणारी राष्ट्रीय, राज्य, विभागीय, जिल्हा, तालुका, ग्राम यापातळीवरील ग्रंथालयांचीसुसूत्र साखळी, प्रगत राष्ट्रीय सेवा व परस्पर सहकार्य हे सर्व साधण्यासाठी ग्रंथालय – कायद्याची नितांत आवश्यकता आहे. ग्रंथालय – चळवळीचे ते एक प्रमुख उद्दिष्टच होते. पुढारलेल्या पाश्चिमात्य देशांत ग्रंथालय – कायदे अस्तित्वात आहेत. भारतात सध्याच्या तमिळनाडू राज्यात असा कायदा १९४८ मध्ये अस्तित्वात आला. आंध्रप्रदेशात १९६० मध्ये कर्नाटक राज्यात १९६५ मध्ये व महाराष्ट्रात १९६७ मध्ये ग्रंथालय – कायदे मंजूर करण्यात

आले. स्वतंत्र अशी शासकीय ग्रंथालय खाती या कायद्यांनी अस्तित्वात आली असून सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना, संगोपन आणि संघटन हे कार्य ग्रंथालय संघांतील कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने होत आहे.

### संदर्भ:

1. Ranganathan, Shiyali Ramamrita. The five laws of library science. Madras Library Association (Madras, India) and Edward Goldston (London, UK), 1931.
2. Thomas, Paul. Karl Marx and the Anarchists Library Editions: Political Science Volume 60. Routledge, 2013.
3. Mayer, Alfred Max, and Alexandra Poljakoff-Mayber. The Germination of Seeds: Pergamon International Library of Science, Technology, Engineering and Social Studies. Elsevier, 1982.
4. Moore, Desmond F. Principles and Applications of Tribology: Pergamon International Library of Science, Technology, Engineering and Social Studies: International Series in Materials Science and Technology. Vol. 14. Elsevier, 2013.
5. Feather, J., & Sturges, P. (2003). International encyclopedia of information and library science. Routledge.
6. Wildemuth, B. M. (Ed.). (2016). Applications of social research methods to questions in information and library science. ABC-CLIO.
7. Rubin, R. E. (2017). Foundations of library and information science. American Library Association.
8. Hannigan, J. A., & Crew, H. (1993). A feminist paradigm for library and information science. Wilson Library Bulletin, 68(2), 28-32.